

МОВА ЯК ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМИ КАРТИНИ СВІТУ

Лілія Погасій

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Картина світу є системним об'єктом, утвореним багатьма складниками. Кількість елементів цієї системи не завжди однакова, проте мовний елемент є обов'язковим для всіх картин світу, оскільки виконує вкрай важливу функцію – артикулює змістовий рельєф системи картини світу. За браком мови аспект смислової ієрархії різних частин картини світу залишиться невизначеним і незрозумілим.

Ключові слова: картина світу, мова, світогляд, елемент, система, генезис, причинно-наслідкові зв'язки.

Погасій Лілія. Язык как элемент системы картины мира.

Картина мира является системным объектом, созданным многими составляющими. Количество элементов этой системы в разных случаях может не совпадать, однако языковой элемент является обязательным для всех картин мира, поскольку он выполняет очень важную функцию – артикулирует содержательный рельеф системы картины мира. При отсутствии языка аспект смысловой иерархии различных частей картины мира останется неопределенным и неясным.

Ключевые слова: картина мира, язык, мировоззрение, элемент, система, генезис, причинно-следственные связи.

Pohasii Liliia. Language as an element of the world view system.

The world view is a systematic object created by many elements. In different cases a number of the elements of this system may not coincide, but a language element is obligatory for all world views as it accomplishes the extremely important function of articulation of conceptual relief of the world view system. In the absence of language the aspect of conceptual hierarchy of different parts of the world view remains vague and unclear.

The world view reflects a certain body of the visions about the world and the place of a human being in it and special characteristics of the ties within this coordinate system. In fact, the world view reflects the originality of perception and interpretation by an individual of the events and phenomena which are important to him/her. He/she creates that basis of world perception relying on which an individual realizes his/her energetic potential. The structural elements of the big picture of the world is a body of specialized pictures (daily, mythological, religious, scientific, symbolic, linguistic, artistic, gender, ethnic, geopolitical, ethnic, axiological and etc).

The attention to the phenomenon "the world view", which becomes more intense on the back of the interest in cognitive processes and their interpretation, led to the appearance of more questions than answers. This specificity is conditioned by, first of all, the fact that the conceptual parameters of the world view are so extensional that they constantly avoid the unified, consensual notions. The essence of the correlative dependence of language and the world view is clearly expressed with the conceptual formula: the borders of language determine the borders of the world view. However, such dependence is not one-sided but mutual, as the specifics of the world view, its axiological relief and semantic hierarchy influence considerably the linguistic sphere as a whole, its genesis and, in particular, the perspectives of its development.

Key words: the world view, language, vision, element, system, genesis, casual relations.

Ніхто не заперечує (принаймні з міркувань політкоректності) доцільності мовної багатоманітності, поліфонії, взаємодії та взаємодоповнення. Це справді істотний культурогенерувальний засіб. Проте в ньому є багато праксеологічних «але». Зважити хоч би ту обставину, що різні мови – це різні світи, картини світу, світоглядні алгоритми, стереотипи й автоматизми. Реальність їхньої взаємодії об'єктивно наштовхується на безліч перешкод, які мимоволі спричиняють ідіосинкразію, взаємне відторгнення репрезентантів різних мов, а отже, і різних світів, різних картин світу.

Термін «картина світу» виник у сфері природничо-наукового знання (Г. Герц, М. Планк) і первинно відображав насамперед і в основному тенденцію до системної організації та синтезу взаємопотенційних елементів знання. У філософських концепціях О. Шпенглера, В. Дільтея та М. Гайдеггера концептуалізовано систематизувальні принципи картини світу, мислимої як організована ієрархія цінностей і норм, значущих для певної культури. Найбільш

фундаментальні дослідження одного з аспектів феномена картини світу належать Е. Гуссерлю та М. Гайдеггеру.

Цілісне бачення картини світу відображено у працях М. Вебера, Е. Фромма, К. Г. Юнга. Значущість цих праць полягає насамперед у концептуалізації орієнтаційного статусу картини світу, її соціокультурного характеру. До проблеми колективної свідомості й колективних уявлень, що формують загальну картину світу, звертається Е. Дюркгейм. Він зосереджує увагу на символах, які є невіддільними складниками уявлень і постають унаслідок інтерпретації людиною навколишнього світу. У працях А. Гуревича аналізуються в основному картини світу середньовіччя. Дослідження О. Лосева концептуалізують античне сприйняття світу в його структурній цілісності. Ключову роль у вивченні адаптивного характеру константних елементів картини світу відіграли дослідження С. Лур'є.

Погляди на картину світу змінювалися відповідно до принципу історизму. Його смислові

параметри також коливаються в широкому діапазоні, залежно від наукового напрямку. Термін «картина світу» є істотним атрибутом культурологічних (А. Золотарьов, А. Гуревич), міфологічних (О. Лосєв, О. Фрейденберг) і психологічних (К. Г. Юнг, Е. Фромм, Т. Шибутані) концепцій. Особливо важливим для вивчення етнічної картини світу є науковий напрям «історія ментальностей», орієнтований на вивчення картини світу людини й суспільства (Л. Февр, М. Блок, Ж. Дюбі, Ж. Ле Гофф, Ф. Бродель, Ф. Граус, Г. Кнабе). Культурологічний підхід до феномена картини світу репрезентований такими іменами, як М. Вебер, К. Гірц, Е. Сепір, Б. Уорф. На спроби реконструкції принципів архаїчного мислення натрапляємо у працях К. Леві-Строса. Традиція вивчення символічних структур пов'язана з ім'ям Е. Кассіра. Він заклав основи порівняльного аналізу різних символічних систем, які вивчали теоретики міфу (О. Лосєв) й методології науки (П. Фейєрабенд).

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять праці дослідників, що заклали основи класичного (Б. Малиновський, А. Редкліф-Браун, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Р. Мертон, К. Леві-Строс) і неklasичного (Е. Фромм, М. Вебер, В. Дільтей, Дж. Г. Мід, Г. Блумер, Р. Нісбет, П. Бергер, Т. Лукман, А. Шютц) теоретичних підходів до основних соціальних феноменів, зокрема до картини світу.

Окрім поняття «картина світу», часто як синоніми до нього вживають поняття «модель світу», «образ світу», «уявлення про світ». Ці категорії детально розроблені в ряді праць таких авторів, як Ю. Апресян, Р. Павільоніс, М. Попович, О. Почепцов, В. Топоров.

Загострена увага до феномена «картина світу», що виникла на хвилі зацікавленості пізнавальними процесами та їх інтерпретаційним діапазоном, призвела до появи більшої кількості питань, ніж відповідей. Така особливість зумовлена насамперед тим, що змістові параметри картин світу є настільки об'ємними, що вони постійно ухиляються від уніфікованих, консенсусних визначень. Сутність корелятивної залежності мови та картини світу виразно окреслюється концептуальною формулою: межі мови визначають межі картини світу. Утім, така залежність не одностороння, а взаємна, оскільки особливості картини світу, її аксіологічний рельєф і семантична ієрархія чинять істотний зворотний вплив на мовну сферу загалом і на її генезис і перспективи розвитку зокрема.

Мова є істотним елементом системи картини світу, атрибутивним і навіть імперативним компонентом предметного оперування дійсністю та евентуальністю. Не випадково Л. Вітгенштейн наполягав, що межі мови індивіда визначають

межі його світу. У цьому сенсі мова постає своєрідним експансіоністським авангардом, який освоює нові світи. За відсутності такого авангарду будь-яка дійсність перетворюється на землю необітовану, на необжиту територію, де все чуже й незрозуміле. Така незатишна атмосфера, вочевидь, не може претендувати на статус «дому буття» (М. Гайдеггер).

Кожна картина світу містить різні типи знання, що утворюють її мовний і концептуальний складники. Концептуальна картина апріорі ширша за мовну, позаяк лише частина концептуального змісту отримує репрезентацію на рівні мови, не всі концепти набувають операційного статусу предметів комунікації [6, с. 235].

Також слід зауважити, що картина світу перебуває в тісному корелятивному зв'язку не лише з мовою, а й зі світоглядом – сукупністю знань про світ, які утворюють синтез сутнісних ознак світу на рівні конкретно-історичної свідомості, мислення, менталітету. Світогляд є не лише результатом сукупності знань про світ, а й перманентним оновленням і увиразненням цих знань. У зазначеному процесі особлива місія належить мові як основному артикуляційному засобу, як депозитарію генерованих смислів і значень, притаманних світу [7, с. 117].

Світогляд – це не проста сукупність знань про світ, а своєрідний синтез знань і способів осягнення світу людиною. Він відображає не стільки процес засвоєння готового знання, скільки самовдосконалення, зусилля суб'єкта в цьому напрямі. Не випадково ефективний світогляд можливий лише там, де є «само» – самоусвідомлення, саморозвиток, самовдосконалення, самокритика, самоосвіта тощо. Важливим складником свідомості є самосвідомість, орієнтована на аналіз, усвідомлення, комплексну оцінку людиною власних знань, думок, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки тощо. За допомогою самосвідомості індивід формує ставлення до себе, здійснює самооцінку. Саме завдяки самосвідомості людина визначає себе, шукає й знаходить своє місце в життєдіяльному всесвіті. Також не слід забувати, що самосвідомість тісно пов'язана з рефлексією – спрямованістю свідомості на самого себе, принципом мислення, за допомогою якого здійснюється аналіз і усвідомлення власних форм життєдіяльності [2, с. 180].

Наука довела, що мови, в генеалогічній основі яких – різні граматичні принципи, «активують у людини ділянки мозку, що відповідають за різні види пам'яті. Про це йдеться в дослідженні канадських і американських учених, опублікованому

в журналі «Proceedings of the National Academy of Sciences». Так мови, які називають *аналітичними*, наприклад англійська, передають відношення між суб'єктом і об'єктом дії через порядок слів у реченні. Інші – *флексивні* мови, серед яких і українська, – використовують закінчення, допоміжні слова та інші знаки, що виражають синтаксичну роль слів, а їх розташування в реченні часто може бути довільним. Аарон Ньюмен з університету Далхаузі в Канаді та його колеги довели, що принцип, за допомогою якого мова передає смисл, впливає на механізм його сприйняття. Мови, де головну роль грає порядок слів, активують, зокрема, ділянки мозку, відповідальні за короткочасну пам'ять, тоді як флексивні мови – процедурну пам'ять, яку ми використовуємо для звичних дій» [4].

Важливими у світоглядному й науковому плані є результати дослідження особливостей сприйняття мови людьми зі слабким слухом, які спілкуються амсленом – американською мовою жестів. У цій мові для передачі смислу речення можна користуватися як порядком слів, так і додатковими знаками, жестами. «Під час експерименту активність мозку учасників контролювалася за допомогою функціональної магнітно-резонансної томографії. Дослідники виявили, що коли учасники бачили речення, смисл яких передавався лише порядком слів, у їхньому мозку активувалися зони, пов'язані з короткочасною пам'яттю, наприклад, нижня лобова звивина, середня скронева звивина й нижня тім'яна ділянка. На думку вчених, це пов'язано з тим, що для розуміння такого речення необхідно утримувати всі слова в короткочасній пам'яті. У прикладі з реченнями, які містили додаткові знаки, активувалися ділянки, пов'язані з побудовою й аналізом комбінаторних структур, процедурної пам'яті. Цю пам'ять людина використовує для виконання «автоматичних» дій, наприклад, їдучи на велосипеді або автомобілі» [4].

За великим рахунком, усі європейські мови можна класифікувати за критерієм ступеня раціоналізму, який закладений у їхній генеалогічній основі. На цій підставі можна говорити про аналітичні й синтетичні мови. Мовні конструкти західноєвропейських націй є аналітичними: від початку свого виникнення й у процесі розвитку вони використовують латинський алфавіт і раціональну форму побудови речень. Натомість мови східнослов'янських націй є переважно синтетичними: здебільшого вони послуговуються кирилицею (до речі, поляки, словаки й литовці перейшли на латиницю під впливом Ватикану, хоча ще 600 років тому поляки й литовці користувалися кирилицею, зокрема збірник правових норм «Литовський Статут» був написаний староукраїнською мовою

на основі кирилиці). Принагідно зазначимо, що в синтетичних мовах східноєвропейців речення будуються в дещо ірраціональній формі, а також використовується непритаманний західноєвропейським націям принцип утворення відмінків.

Здавалося б, дрібничка, але вона мала надзвичайно потужний вплив на історично цивілізаційну долю народів – користувачів мов. Приміром, більшість відкриттів у галузі природничих наук цілком закономірно належить носіям аналітичних мов. Станом на 1990 р. 80% Нобелівських лауреатів з природничих наук були носіями аналітичних мов і лише 9% – вихідцями з СРСР як умовного представника синтетичних мов. Натомість у сфері вишуканої словесності перевага синтетичної мови є очевидною. Кількість Нобелівських лауреатів, які є носіями синтетичних мов, ледве не втричі перевищує кількість носіїв аналітичних мов. Синтетична мова надає не так чіткості й виразності, як об'єму, креативності та евристичності вислову, що є ключовим спонукально-атраактивним інструментом впливу на людську свідомість.

Серед різних сфер сприйняття Браун і Леннеберг обрали колірне сприйняття. Такий вибір можна пояснити тим, що простір кольору зручно досліджувати, легко картографували й вимірювати. Є три фізичні параметри, за якими кольори відрізняються один від одного – тон, яскравість і насиченість. Такі градації доволно розбиті мовою на певні відтинки, що дає підстави вважати це ідеальною ілюстрацією загальної концепції гіпотези Уорфа про співвідношення між мовою та дійсністю. Серед пізнавальних процесів для експерименту було обрано пам'ять. Автори співвідносили її з легкістю позначення або кодованістю як мовної змінної. Причина цього вибору криється в тому, що запам'ятовування кольору почасти полягає в запам'ятовуванні його назви. Тому кольори, які можуть бути легко й адекватно названі, за логікою мають запам'ятовуватися краще, ніж ті, які важко позначити словами.

В експерименті взяли участь люди, які говорять англійською. Дослідники виходили з припущення, що відношення між кодованістю й запам'ятовуванням однакове в усіх мовах. Учасникам по одній показували 24 кольорові фішки, а завдання полягало в тому, щоб якомога швидше назвати колір кожної з них. У результаті була встановлена така закономірність: чим довшою є назва кольору, тим більше часу потрібно було для його ідентифікації і тим меншою була відповідність між відповідями різних учасників.

Щоб з'ясувати зв'язок між кодованістю й запам'ятовуванням, з іншою групою учасників було поставлено експеримент на впізнавання.

Учасник упродовж п'яти секунд розглядав 4 з 24 кольорових фішок, після чого фішки прибирали й учасник повинен був знайти відповідні кольори серед 120 різних кольорів. За показник впізнавання бралася кількість правильних ідентифікацій. Такі умови експерименту виявили слабкий зв'язок між кодуванням (називанням певного кольору) і його впізнаванням. Коли завдання полегшили, пропонуючи для впізнавання тільки одну фішку, то виявився значний зв'язок між зоровим розрізненням і впізнаванням, що свідчить про наявність тісного зв'язку між стимулом і пам'яттю, а не мовою та пам'яттю.

Учені припускають, що наявні деякі способи кодування досвіду, які є загальними для всіх мов, попри їх різноманітність. З цих припущень формулюється гіпотеза про лінгвістичні універсалії. Гіпотеза Уорфа стосується, головне, того, як мова класифікує дійсність, на що вона вказує (денотативне значення). При цьому є інший аспект мови, що виражає якість досвіду й почуттів, образів і відношень, зумовлених словами, тобто конотативне значення мови.

Вивченню універсальності конотативного значення мови присвячено одне з найбільш ґрунтовних досліджень мови та мислення. За допомогою спеціального методу вимірювання семантичного диференціала були проаналізовані системи афективних значень. Основний експериментальний прийом полягав у тім, що учасникові пропонувався список різних іменників. Потім надавався список визначників-антонімів (прикметники: в оригіналі експеримент проводився англійською мовою, у якій функцію визначників виконують прикметники), наприклад: хороший–поганий, гарячий–холодний. Завдання учасника полягало в тому, щоб оцінити кожне поняття з погляду кожної пари визначників за семибальною шкалою так: 1 означає найвищу оцінку на користь слова, розташованого в парі визначників ліворуч (у першому прикладі – хороший), а 7 – найвищу оцінку на користь слова, розміщеного праворуч (у першому прикладі – поганий), у решті оцінок – проміжне положення.

У результаті факторних досліджень, проведених з американськими учасниками, що говорять англійською мовою, було встановлено таке: отримані дані можна відобразити в термінах трьох основних факторів, або вимірювань значення: фактора оцінки (хороший–поганий), чинника сили (сильний–слабкий) і фактора активності (швидкий–повільний). При цьому постала проблема: чи ця семантична схема характерна лише для англомовних американців, чи для всіх людей, незалежно від їхньої культури та мови.

Лінгвістами було складено і перекладено відповідними мовами список зі ста понять, знайомих людям практично всіх культур. У результаті досліджень було з'ясовано, що структура конотативного значення слів однакова в усіх мовах, тоді як конотативні значення конкретних понять у різних культурах різні. Ці три виміри – оцінка, сила й активність – характеризують оціночні судження учасників експериментів у всіх досліджених мовах, хоча в різних культурах окремі поняття за цими семантичними чинниками оцінюються неоднаково. Автори дослідження пояснюють таку схожість тим, що створені шкали реєструють емоції, пов'язані з афективною нервовою системою, яка у всіх людей біологічно споріднена [1, с. 74–75].

Дослідження, присвячені семантичному диференціалу й фонетичному символізму, переконливо свідчать про те, що чимало аспектів досвіду мають однакове вираження в різних мовах і культурах. Огляд експериментальних даних, що стосуються гіпотези Уорфа, ставить під сумнів багато аспектів лінгвістичної відносності, однак є деякі причини, що змушують залишити питання лінгвістичної відносності відкритим.

По-перше, слід звернути увагу на обмеженість експериментальних прийомів, використаних під час перевірки гіпотези Уорфа. Попри те, що для дослідження лінгвістичної відносності на матеріалі сприйняття за критерієм кольору були дуже серйозні підстави, така стратегія все-таки не ідеальна. Ймовірніше, що вплив перцептивного досвіду багато в чому залежить від яскраво виражених і незмінних властивостей стимулів і мало чутливий до розмаїття мовного інструментарію. Йдеться про такі явища, як соціальні ролі: ознаки, що визначають категорії людей, встановлюються не природою, а культурою, на відміну від критеріїв, що визначають кольори. У сфері ідеології та духовної культури поняття набувають свого значення насамперед завдяки тому, що вони включені в словесні пояснювальні системи. Саме тут мова може відігравати найважливішу роль у визначенні уявлень про світ, впливати на процеси пам'яті й мислення людини, сприяти розумінню чи нерозумінню інших культур [5, с. 128].

По-друге, демонстрація універсальності відношень між окремими аспектами мови й пізнавальними процесами аж ніяк не усуває проблему міжкультурних відмінностей. У тому, що в будь-якій сфері людського досвіду наявні як універсалії, так і відмінності, не обов'язково є ознаки парадоксу. Взаємовідношення між мовою та мисленням виявляють багатоманітність і складність подібних взаємин. Рівень їх розуміння підвищуватиметься в міру того, як теоретичні й міжкультурні дослідження

будуть розкривати універсальні й часткові аспекти цих різноманітних відношень.

По-третє, проаналізувавши результати експериментів Брауна й Леннеберга, що спрямовувалися на встановлення зв'язку між кодуванням кольорів та їхнім запам'ятовуванням, можна твердити, що вплив мови проявляється тільки в процесі певної вербальної діяльності учасників експерименту. Ніхто з дослідників не вважає, що точність упізнання залежить від слів як статичних носіїв інформації.

Щоб увиразнити роль і значення мови в духовному бутті людини, О. Федик увела поняття «адекват» як «цілісний духовний відповідник», системи якого підпорядковані духовно-психологічній і морально-естетичній діяльності людини та нації» [8, с. 9–10]. У результаті мова як духовний адекват світу створює ідеальну дійсність (паралельний духовний світ, закріплюючи його в словах, формах і структурах). Цей світ є ментально-психологічною моделлю, універсальною й водночас неповторною в етнонаціональному й культурно-цивілізаційному сенсі. Національне

Список використаних джерел

1. Абрамов Ю. Ф. Картина мира и информация (философские очерки). Иркутск: ИГУ, 1988. 190 с.
2. Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. М.: Прогресс, 1986. 622 с.
3. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985. 408 с.
4. Мозок сприймає мови світу по-різному [Електронний ресурс]. *Online експрес*. 12.04.2017. 21:28. URL: <http://expres.ua/news/2017/04/12/237463-doslidzhennya-mozok-spryuymaye-movy-svitu-po-riznomu>.
5. Нейсбит Д. Мегатренды. М.: АСТ, Ермак, 2003. 380 с.
6. Остин Дж. Три способа пролить чернила: философские работы. СПб.: Алетейя, Изд. дом СПбГУ, 2006. 335 с.
7. Ульбек М. Мир как супермаркет. М.: Ад Маргинем, 2003. 157 с.
8. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності). Львів: Місіонер, 2000. 184 с.

Відомості про автора:

Погасій Лілія Петрівна

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
вул. Пирогова, 9, Київ, 01061, Україна

doi: <http://dx.doi.org/10.7905/vers.v0i9.1968>

*Надійшла до редакції: 19.05.2017 р.
Прийнята до друку: 28.06.2017 р.*

Рецензент:

*доктор філософських наук,
професор Молодиченко В. В.*

сприйняття, світобачення, мислення й мовлення розвивають національну свідомість – основний чинник національної ідентифікації, забезпечують гармонію духовно-культурного й фізичного буття народу. Тут доречно навести думку В. Гумбольдта про те, що «мова – це об'єднана духовна енергія народу, що дивовижним способом закріплена у відповідних звуках і в цьому вияві та через взаємозв'язок своїх звуків зрозуміла всім мовцям, пробуджуючи в них аналогічну енергію» [3, с. 348].

Картина світу віддзеркалює певну сукупність уявлень про світ, місце людини в ньому й особливості зв'язків у межах цієї системи координат. Фактично картина світу відтворює своєрідність сприйняття та інтерпретації людиною значущих для неї подій та явищ. Вона утворює той фундамент світосприйняття, спираючись на який, людина реалізує свій життєдіяльнісний потенціал. Структурними компонентами загальної картини світу є сукупність профільних картин (повсякденної, міфологічної, релігійної, наукової, символічної, мовної, художньої, гендерної, етнічної, геополітичної, етичної, аксіологічної тощо).

References

1. Abramov, Yu. F. (1988). *Kartina mira i informatsiia. Filosofskiiie ocherki*. Irkutsk: IGU [in Russian].
2. Brodel', F. (1986). *Struktury povsednevnosti: vozmoznoie i nevozmoznoie*. Moscow: Progress [in Russian].
3. Humboldt, W. (1985). *Yazyk i filosofiia kul'tury*. Moscow: Progress [in Russian].
4. Mozok spryimaie movy svitu po-riznomu (2017). *Online ekspres – Online express*. URL: <http://expres.ua/news/2017/04/12/237463-doslidzhennya-mozok-spryuymaye-movy-svitu-po-riznomu> [in Ukrainian].
5. Naisbitt, J. (2003). *Megatrendy*. Moscow: AST, Yermak [in Russian].
6. Austin, J. (2006). *Tri sposoba prolit' chernila: filosofskiiie raboty*. SPb.: Aleteiia, Izd. dom SPbGU [in Russian].
7. Houellebecq, M. (2003). *Mir kaka supermarket*. Moscow: Ad Marginem [in Russian].
8. Fedik, O. (2000). *Mova yak dukhovnyi adekvat svitu (diisnosti)*. L'viv: Vyd-vo "Misioner" [in Ukrainian].

Information about the author:

Pohasii Liliia Petrivna

National Pedagogical Dragomanov University
9 Pyrohova St., Kyiv, 01061, Ukraine

doi: <http://dx.doi.org/10.7905/vers.v0i9.1968>

*Received at the editorial office: 19.05.2017.
Accepted for publishing: 28.06.2017.*

Reviewer:

*Doctor of Philosophical Sciences,
Professor Molodychenko V. V.*